ՄԵՐ ՆԱԽՆԵԱՑ ՀԱՒԱՏՔԸ

ՊԱՏԱՐԱԳ ՎԱՍՆ ՆՆՋԵՑԵԼՈՑ

(Շար. տե՛ս Բազմ. 1960, թ. 3-4, էջ 61)

12.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ – ԾՈՐԾՈՐԵՑԻ

ԺԴ. դարու սեմին՝ մեր զրականութեան փայլուն դէմքն է Յովհաննէս Երզնկացի, հեղինակ կարգ մը քերականական, մեկնողական, բնաբանական եւ քերթողական գրութիւններու, որոնց կարգին՝ նաեւ «Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին որ ըստ Մատթէոսի»[17], զոր սկսած էր Ս. Ներսէս Շնորհալին եւ հասցուցած մինչեւ Ե. գլուխին 17րդ համարը. անկէ անդին Յովհաննէս Երզնկացին է որ կը շարադրէ ու կ'աւարտէ 1316ին:

Յովհաննէս Երզնկացի ծանօթ է հինեւուն, մինչեւ Ա.ճառեան[18], Պլուզ եւ Ծործորեցի մականուններով: Սակայն վերջին տասնամեակի ընթացքին, արտասահմանէն եւ Հայաստանէն բանասէրներ, նորայայտ յիշատակարաններու լոյսին տակ, իրարմէ անկախաբար եզրակացուցին թէ Յովհ. Երզնկացի Պլուզ եւ Յովհ. Երզնկացի Ծործորեցի երկու տարբեր անձեր են. առաջինը մեծ եւ աւելի հեղինակաւոր, երկրորդը՝ Յովհ. Երզնկացի Ծործորեցի՝ կրասեր ժամանակով եւ վաստակով[19]:

Այս պրպտումներէն է յայտ եկաւ նաեւ որ վերոյիշեալ Մատթէի Մեկնութիւնը գրուած է Յովհ. Երզնկացի Ծործորեցիի կողմէ, Աբեղայի Ծործորու վանքին մէջ, ուր ան՝ 1320էն վերջ՝ թարգմանած է նաեւ Թովմաս Ազուինացիի «Յաղագս խորհրդոց եկեղեցւոյ» աշխատութիւնը, լատիներէնէ[20]:

Բանասիրական այս կարեւոր անդրադարձութիւններէն վերջ՝ կ'անցնինք մեր նիւթին. այսքանը անհրաժեշտ նկատե-

---

17. Տպ. Կ. Պոլիս, ի Հասանփաշայ Խանն, 1835, մեծադիր էջ 658:

18. Հայոց Անձնանուններուն բառարան, հատոր Գ. էջ 610–612, 483րդ Յովհաննէս (տպ. Երեւան, 1946):

19. Լ. Ս. Խաչիկեան առաջին անգամ կը զանազանէ երկու Յովհաննէս Երզնկացիներ, հակիրճ ծանօթութեան մը մէջ, անցողակի (ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Երեւան, ՀՍՍՌ Գիտ. Ակ. Հրտ. 1950, էջ 649): Բայց մանրամասն ու հեղինակօրէն այդ երկու Յովհաննէս Երզնկացիներու մասին առանձնապէս կը խօսի Ց. Քիւրտեան (Երիզա եւ եկեղեցաց գաւառ, հտ. Ա. էջ 168–224, 236–253, տպ. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1953: Ապա նաեւ Բազմավէպ, 1954, թ. 8–10, էջ 242–245): Առանձին յօդուածով նոյն խնդիրը կը չօշափէ Արմենուհի Սրապեան («Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ Գիտ. Ակադեմիայի, Հասարակական Գիտութիւններ, 1957, թ. 5, էջ 117–124: Նոյն յօդուածը արտատպուած տես յ«Անդաստան» գրականութեան եւ արուեստի, 11, 1960, էջ 142–150): Այս յօդուածի մասին Ց. Քիւրտեան կը գրէ «Բազմավէպ»ի մէջ (1958, թ. 8–10, էջ 186–189): Հուսկ առանձին հատորով լոյս կը տեսնէ Արմենուհի Սրապեանի դիրքը («Յովհաննէս Երզնկացի». ուսումնասիրութիւն եւ բնագրեր, Երեւան, 1958, էջ 310). նոյնին մասին գրախօսական մը Ց. Քիւրտեանի կողմէ («Բազմավէպ», 1960, թ. 1–2, էջ 44):

20. Ց. Քիւրտեան, Երիզա եւ եկեղեցաց գաւառ, պատմական համագրութիւն, հատոր Ա. (ըստ կիզըէն մինչեւ 1375), տպ. Վենետիկ, Ս. Ղազար, էջ 171, 247, 251:

նինք՝ արժէքներու առարկայական լոյսին տակ չարունակելու համար մեր քննութիւնը:

* * *

Մատթէոսի Աւետարանին ԺԲ. գլուխին 32րդ համարը կ'ըսէ. «Եւ որ ոք ասիցէ բան զՈրդւոյ Մարդոյ՝ թողցի՛ նմա. բայց որ զՀոգւոյն Սրբոյ ասիցէ՝ մի՛ թողցի նմա, մի՛ յայսմ աշխարհի եւ մի՛ ի հանդերձելումն»: Հետաքրքրական և իմաստնալից հատուած մըն է այս, որ երկար բացատրութեան կը կարօտի, մանաւանդ երբ համեմատենք Աստուածաշունչի ուրիշ խօսքերուն հետ՝ ուր Աստուած կը ներկայանայ իբր հայր մը ներողամիտ, որ չ'ուզեր մեղաւորին մահը, այլ անոր դարձը:

Յովհ. Երզնկացի Ծործորեցի կը մխրճի այս խօսքերուն խորախորհուրդ մեկնութեան մէջ, ուր նաեւ ցոյց կու տայ թէ իսկապէս հմուտ է աստուածաբանական եւ բարոյական հարցերու: Կը բացատրէ թէ ի՛նչ է Ս. Հոգւոյն դէմ գործուած մեղքը, այսինքն՝ այն յամառ հակառակութիւնը՝ Աստուծոյ կողմէ կատարուած հրաշանման յայտնութիւններուն դէմ. եւ թէ ինչո՛ւ այդպիսի անբարեացակամ հոգիները կը զրկուին աստուածային լոյսէն ու չնորհքէն:

Ահա այս հարցերու պարզաբանութեան ընթացքին է որ մեր խնդրին հետ սերտօրէն առնչութիւն ունեցող լուսաբանութիւններ կու տայ հեղինակը: Դժբախտաբար ճիշտ մեղի կարեւոր հատուածը խեղաթիւրուած ու կրճատուած է Կ. Պոլսոյ հրատարակութեան մէջ, որ ցարդ ծանօթ մխակ բնագիրն է. մենք պիտի չանանք վերակազմել հարազատ բնագիրը, բաղդատութեամբ Ս. Ղազարու Մատենադարանի ձեռագիրներուն:

Ահա այդ հատուածը՝ ըստ Կ. Պոլսոյ հրատարակութեան, « Հայհոյօղ Սուրբ Հոգւոյն ոմա են որ անզեղջ մեռանին մեղօք՝ ոչինչ համարելով զՀոգւոյն վարդապետութիւն, որ խրատէ դառնալ ի մեղացն արդ՝ այսպիսիս յորժամ մեռանին՝ թողութիւն ոչ ունին յայսմ աշխարհի, զի ոչ խոստովանեցան. եւ ցուցանէ թէ գոն մեղք՝ որ լինի աստ թողութիւն եւ անդ. եւ ո՞ր են այս. որ խոստովանին եւ ապաշխարեն՝ աստ առնուն թողութիւն. եւ որք խոստովանին միայն եւ մեռանին անապաշխար՝ ի ձեռն աղօթից եւ պատարագաց որ լինի յեկեղեցի՝ առնուն թողութիւն, որպէս ասացաք »[21]:

Ահա նաեւ այդ հատուածին մեկնութիւնը:

Այս առիթով՝ Ծործորեցի կու գայ մեկնել Աւետարանի վերոյիշեալ համարին վերջին խօսքերը. «Մի՛ յայսմ աշխարհի եւ մի՛ ի հանդերձելումն». այսու Ս. Հոգւոյն հակառակորդները՝ ոչ այս աշխարհի մէջ, ոչ ալ հանդերձեալ աշխարհին մէջ կրնան թողութիւն գտնել. ուրեմն, կ'ըզրակացնէ հեղինակը, մեղքեր կան՝ որ այս աշխարհիս մէջ կը ներուին, կան նաեւ մեղքեր՝ որ հանդերձեալին մէջ կը ներուին. եւ որո՞նք են այս վերջիններըն, բնական կու գայ հարցումը. եւ ահա Ծործորեցի կը բացատրէ թէ ի՛նչ կերպով կարելի է ներում գտնել հանդերձեալ աշխարհին մէջ. այն մեղապարտ հոգիները – կը մեկնէ հեղինակը – որոնք զղջացած ու խոստովանած են այս երկրիս վրայ, գոնէ իրենց կեանքի վերջին օրերուն, բայց մեռած են առանց լրիւ կատարելու ապաշխարական հատուցումը, անհրաժեշտ թողութեան կ'արժանանան հանդերձեալ աշխարհին մէջ. բայց ո՛չ ձրի. այլ «ի ձեռն աղօթից եւ պատարագաց որ կատարի յեկեղեցի», այսինքն՝ ողջերու կողմէ կատարուած աղօթքներով ու պատարագներով. աղօթքներ ու պատարագներ՝ զոր կը մատուցանեն հաւատացեալներն ու քահանաները՝ Սուրբ եկեղեցւոյ անունով. առանց զօրութեամբ՝ հոգիները թողութեան կ'արժանանան հանդերձեալ աշխարհին մէջ:

Շատ յայտնի է որ՝ այս տողերուն մէջ՝ խօսքը պատիժներու թողութեան մասին

---

21. Անդ, էջ 279:

© National Library of Armenia

է եւ ո՛չ թէ մեղքերու, քանի որ մեղքերը արդէն իսկ ներուած են այս աչխարհիս վրայ՝ խոստովանանքով. ուրեմն, ըստ Ծործորեցիի, հանդերձեալ աչխարհի մէջ պատիժները կը թեթեւնան՝ սուրբ պատարագներու զօրութեամբ. կ՛ուզենք չեչտել նաեւ պատարագ բառին յղկնակաճեւ զործածութիւնը, որ կը մատնանչէ ընդհանրացած սովորութիւն մը:

Ահաւասիկ սուրբ պատարագին դերն ու անհրաժեչտութիւնը՝ ի նպաստ ննջեցեալներու, ինչպէս նաեւ անոր ազդու զօրութիւնը՝ հոգիներու վրայ, հանդերձեալ աչխարհին մէջ:

Ասիկա բացայայտ ապացոյցն է նաեւ քաւարանի գոյութեան. հանդերձեալ աչխարհի մէջ պատիժները կը ներուին՝ կը նչանակէ թէ հոգիները արդէն իսկ պատիժներու ենթարկուած են, այժմ. ու ողջերը կրնան թեթեւցնել այդ պատիժները՝ Քրիստոսի արժանիքներուն դիմելով: Այս խօսքերով, Ծործորեցի կ՛ըլլայ կատարեալ հետեւորդը զոյգ Ներսէսներուն:

* * *

Հարցին անդրադարձ լուսաբանութեան համար՝ պատշաճ կը նկատենք քանի մը քննական դիտողութիւններ ալ աւելցնել Ծործորեցիի վերոյիչեալ հատուածին վերջին բառերուն չուրջ, ամէն տարակոյս կամ առարկութիւն փարատելու համար:

Այդ խօսքերն են. «ի ձեռն աղօթից եւ պատարագաց, որ կատարի յեկեղեցի՝ առնուն թողութիւն, որպէս ասացաք»:

Պատարագ բառը, եթէ Ե–Զ դարերուն կը նչանակէր նուէր կամ նուիրատուութիւն, ԺԴ. դարուն՝ մեր հեղինակաւոր պատարագամեկնիչներէն վերջ՝ այլեւս առած է մեր այսօրուան իմաստը, նչանակելով իսկական Ս. Պատարագը:

Այս նոյն իմաստը կը պարտադրուի նաեւ յաջորդ կատարել բայէն, որ չի նչանակեր լոկ մատուցանել կամ ընել, այլ աւելի բարձր ու սրբազան իմաստ մը եւ ծիսական նչանակութիւն մը ունի. պիտի թարգմանենք նուիրագործել: կատարել բային այս խորհրդական նչանակութիւնը կու տայ Աստուածաչունչէն, ուր կ՛ըսուի «մխով պատարագաւ կատարեաց զսրբեալսըն» (Երր. ժ. 1, 14). մեր Շարականն ալ նմանապէս կ՛ըսէ «դու եւ յաստուածայինսըն կատարիս խորհուրդ» (Աչէ, Ուրբաթ, Ող.):

Յեկեղեցի. ասիկա յանգման խնդիր չէ (complemento di termine) պօբf եւ պատարագ բառերուն. այսինքն՝ աղօթքներն ու պատարագները չեն տրուիր, չեն յանձնուիր եկեղեցւոյ, այլ՝ եկեղեցւոյ մէջ կամ եկեղեցւոյ անունով կը նուիրադործուին, կը մատուցուին Աստուծոյ: Այսպէս յեկեղեցի, աւելի դասական ձեւով՝ յեկեղեցւոջ, կը նչանակէ եկեղեցւոյ մէջ, ինչպէս թարգմանած են ուրիչներ[22]. մեր պարագային՝ հաւանաբար կը նչանակէ յաւուն եկեղեցւոյ:

Հետեւաբար, բնագիրը, իր քերականական կազմով՝ կը խօսի Ս. Պատարագի խորհուրդին մասին, եւ ոչ թէ լոկ նուիրատուութեանց. այս վերջին պարագային՝ առ նուազն այդ կատարին բայը հարկ էր փոխել եւ դնել ընծային կամ նուիրին: Բայց մեր պարտականութիւնն է մնալ բնագրի առարկայական իմաստին մէջ:

* * *

«Որպէս ասացաք». այս բառերով կ՛ակարտի Յովհ. Երզնկ. Ծործորեցիի հատուածը. եւ այդ բառերն են որ նոր դուռ մը բացին մեր առջեւ, ցարդ անծանօթ մնացած՝ բոլոր բանասէրներուն:

«Որպէս ասացաք»: Ուրեմն, այս նիւթին չուրջ՝ հեղինակը նախապէս խօսած է. բայց ո՞ւր: Ասիկա ստիպեց մեզ կրկին ու կրկին կարդալ նախորդ էջերը, դտնելու համար նման խօսքեր. բայց յուսախար եղանք, երբ ամբողջ դիրքը թղթատելէ վերջ՝ դարձեալ կանգ առինք այդ խորհրդաւոր «որպէս ասացաք»ին առջեւ:

22. Վ. Վ. Թէքէեան, Քրիստոնեաւ գերեզմանէն անդին – Բառարան: Տե՛ս Աւետիք ծէ. (1948) թ. 1–2, էջ 28:

եւ սակայն, ունայն տեղ դրուած չէին, անշուշտ, այդ խօսքերը: Հարկ էր լուծել այս կնճիռը: Դիմեցինք ձեռագիրներուն. եւ ահա բացուեցաւ դուռը փրկութեան. իսկական դիւտ մը, որուն՝ կարծէք՝ չէին ուզեր հաւատալ մեր աչքերը. մեծ զարմանքով նկատեցինք որ Ս. Ղազարու Մաշենադարանի ձեռագիր չորս օրինակներուն մէջ ալ այս հատուածը չատ աւելի երկայն ձեւով կը ներկայանայ, գրեթէ կրկնապատիկը: Ի՞նչ պատահած է, ուրեմն. չատ պարզ է. Պոլսոյ հրատարակիչները, 1825ին, կարատեր են այս հատուածը եւ մէջտեղէն կարեւոր տողեր յապաւեր են. եւ ահա ճիչտ այդ կարատուած տողերուն մէջ է որ կը խօսուի ողորմութեանց եւ պատարագներու մասին՝ զոր հաւատացեալները կը կատարեն ի նպաստ ննջեցեալներու. եւ ճիչտ այս տողերուն է որ կ՛ակնարկէ հեղինակը քիչ յետոյ՝ «որպէս ասացաք» խօսքերով:

Այդ յապաւեալ տողերուն մէջ ո՛չ միայն կը խօսուի վասն ննջեցելոց պատարագի մասին, այլ յայտնի ակնարկ կայ քաւարանին, որովհետեւ յայտնապէս կը բացատրուի թէ ինչպէս սուրբ պատարագները կրակէն եւ կը մաներն արքայութիւն, նախքան վերջին դատաստանը: Ահա թէ ինչո՛ւ 1825ի հրատարակիչները կտրեր ու ջախջախեր են Ծործորեցիի ձեռագիրը, անհետացնելով մէջէն քաւարանի մասին ամէն ակնարկ, իբրեւ կանխակալ կարծիքներուն համաձայնեցնելու համար բնագիրը:

Ուրեմն, հարկ է որ հանրութեան ներկայացուի հարազատ ու ամբողջական բնագիրը, զոր պիտի տանք իսկոյն՝ Ս. Ղազարու Ձեռագրատան չորս օրինակներուն հետեւելով.

Ա. օր. (թիւ 1152), նոտրգիր, գրուած 1787ին, Սարգիս գրչէն եւ սրբագրուած «ըստ օրինակին վարդանայ Բաղիչեցւոյ, ի Գէորգայ գպրէ Տէր Յովհաննէսեան», (էջ 224, սիւնակ ա.):

Բ. օր. (թիւ 934), բոլորգիր, 1674ին, (թղ. 158ա, սիւնակ ա.):

Գ. օր. (թիւ 370), նոտրգիր, իբր ԺԸ. դարու, (էջ 253, սիւնակ բ.):

Դ. օր. (թիւ 1498), նոտրգիր, օրինակուած Էջմիածին, 1687ին, (էջ 196, սիւնակ ա.):

Ինչպէս կը նկատէք, այս ձեռագիրները առ նուազն 300 տարուան հնութիւն ունին, որուն վրայ եթէ 300 եւս աւելցնենք՝ կը հասնինք գրեթէ հեղինակին օրերուն. կրնանք, ուրեմն, զանոնք մօտ համարիլ սկզբնագիր օրինակին, եւ վստահաբար վերակազմել անոնցմէ իսկական բնագիրը: Մեր այս հրատարակութեան ընթացքին՝ ընդգծելով չեզոքիր կը դնենք բոլոր այն մասը, զոր Պոլսոյ հրատարակիչները անխղճօրէն յապաւեր են: Ահա բնագիրը.

1 «Հայհոյող Սուրբ Հոգւոյն նոքա են որ անզեղջ մեռանին մեղօք՝ ոչինչ համարելով զՀոգւոյն վարդապետութիւն, որ խրատէ զառնալ ի մեղաց: Եւ՝ այսպիսիքս յորժամ մեռանին՝ թողութիւն ոչ ունին յայսմ աչխարհի, զի ոչ խոստովանեցան: Եւ յայնմ աչխարհի. զի ոչ սակաւ ինչ տանջին հրով, եւ ի ձեռն աստ պատարագացն եւ ողորմութեանցն յիշատակաց՝ զերծանին ի հրոյն եւ մտանեն յարքայութիւնն. եւ այս՝ նախ քան զհամօրէն դատաստանն եւ զկատարած աչխարհի: Իսկ յետ վճռին՝ անգրաւ է կեանքն եւ տանջանքն, որպէս ասաց Քրիստոս: Ա՛յս է ասելն՝ Մի՛ թողցի յայսմ աչխարհի եւ մի՛ ի հանդերձելումն. զի ասելն թէ ո՛չ աստ եւ ո՛չ անդ չունի թողութիւն Հոգւոյն հայհոյողն, ցուցանէ թէ դոն մեղք՝ որ լինի աստ թողութիւն եւ անդ: Եւ ո՞ր են այս, որ խոստովանին եւ ապաչխարեն՝ աստ առնուն թողութիւն. եւ որք խոստովանին միայն եւ մեռանին անապաչխար՝ ի ձեռն աղօթից եւ պատարագաց որ կատարի յեկեղեցի՝ առնուն թողութիւն, որպէս ասացաք»:

© National Library of Armenia

Ահա նաև ձեռագրական մէկ քանի տարբերակները.

7· յայսմ Աւ: – 8–9· առնջին հրով–էն վերջ՝ Դ կը յաւելու ի հաւարանն: Իսկ յետին ձեռք մը ջնջեր է այդ հրով ի հաւարանն ու վրան գրած է գունատ մելանով ի խղճէ մտաց ի կայանս: – 10· յիշատակացն Ա: – 11· ի հրոյն կլորի մէջ առած է Դ. յետին գրչի գործ: 17· հանդերձեալն Գ: – 18· աստ–ի փոխարէն՝ այս Գ: – 25· անապաշխար բառէն վերջ՝ Դ կը յաւելու անդ ի հաւարանն. հոս ալ հաւարան–ը ջնջուած է ու վրան գրուած է ի կայանս· յետին գրչի գործ է աս ալ, մելանն ալ տարբեր եւ գունատ: – 25· Ջունի ի ձեռն աղօթից –էն ցվերջ Դ:

ՅԱՂԱԳՍ ՔԱԽԱՐԱՆԻ

Այս տարբերակներուն մէջ հետաքրքրական են Դ օրինակին տուեալները, ուր յայտնապէս գործածուած է հաւարան բառը, երկու անգամ. ըստ այնմ, մեզապարտ ննջեցեալներու հոգիները «ոչ սակաւ ինչ տանջին հրով ի ՔԱԽԱՐԱՆՆ», եւ նուիրատուութեանց ու պատարագներու չնորհիւ՝ «գերծանին ի հրոյն եւ մտանեն յարքայութիւնն»: Մխիթարը անգամ մը եւս կրկնելով· «որ∫ խոստովանիին միայն եւ մեռանին անապաշխար, անդ ի ՔԱԽԱՐԱՆՆ, ի ձեռն աղօթից եւ պատարագաց՝ որ կատարի յեկեղեցի՝ առնուն թողութիւն, ՈՐՊԷՍ ԱՍԱՑԱՒ»:

Բնագրի այս վերակազմութեան ընթացքին՝ մենք դուրս թողուցինք Դ օրինակին «ի հաւարանն» բացատրութիւնը, ցոյց տալու համար աննախապաշար եւ անկողմնակալ ընթացք մը, որ կը հիմնուի մի միայն ղրական հաստատ փաստերու վրայ· ասով հանդերձ՝ հաւասարապէս հոն կան հաւարանի յատակ գաղափարը ներկայացնող պայծառ տողեր: Մխս կողմէ սակայն կ'ուզենք ծանուցանել որ այդ Դ օրինակը, յայտնաբարբառ պաշտպան հաւարանի, օրինակուած է ԷՋմիածին, ԵՂիազար կաթողիկոսի օրով, 1687ին, Մխքայէլ գրչէն՝ Մինաս Վրդ· Ամթեցիի համար (ըստ Ցիշատակարանին): Օրինակողը, պարզամիտ գրիչ մը, անշուշտ ինք իր կողմէ չէ հնարած այդ խօսքերը· այլ ընդօրինակած է չատ աւելի հին, թերեւս ԺԴ· դարու ձեռագրէ մը:

Նկատել տանք որ, յետագոյն ազանդամոլ մը, Դ օրինակին մէջ, եկեր այդ ի հաւարան բառին վրայ դիծ քաշեր, ու վրան դրեր է ի կայանս· նմանապէս հուր բառին տեղ՝ դրեր է ի խղճէ մտացն· եւ խօսքը եղեր է « տանջին ի խղճէ մտացն ի կայանս»: Քանի մը տող վերջ դարձեալ տեսեր է ի հրոյն· այս անգամ՝ կլորի մէջ առեր է զայն, բայց չէ կրցեր տեղը յարմար բառ մը գտնել· եւ իրօք, չէր ալ կրնար ի խղճէ մտացն դնել, որովհետեւ գերծանին ի հրոյնը չէ կարելի չարափոխել գերծանին ի խղճէ մտացն անհմատ բացատրութեան:

Եւ այսպէս, ինչպէս կ'ըսէ ժողովրդական առածը՝ խարդախողին պոչը դուրս է մնացեր· ինչպէս դուրս է մնացեր Պոլսոյ հրատարակիչներու պարագային՝ որպէս ասացաւբը:

ԱՆՏԵՂԻ ՓԱԿԱԳԻԾ ՄԸ

Հետաքրքրական նորութիւն մըն ալ Բ օրինակը (թիւ 934) կը ներկայացնէ· յետին ձեռք մը՝ փակագծի մէջ առած է Պոլսոյ հրատարակութեան յապաւած մասը (զոր մենք վերեւ տուինք ընդգծած), եւ սորեւ, լուսանցքին մէջ սա ծանուցումը աւելցուցած է·

«Զորբան ի մէջ փարէնդազիզի (parenthèse) առեալ եմ՝ չէ ասացեալ սուրբ վարդապետս այս· եւ թէ չես հաւատայր՝ ընթերցիր վերուստ մինչ ի վայր եւ ի բերմանէ բանիցն իմանաս· եւ զի եթէ տեղեակ իցես շարադրութեան բանից՝ մնաս անկարօտ զեկուցմանս, զի եւ շարադրութիւնն է հեռի յիւր բաղցրախորժ շարադրութենէ· ողջ լեր, եղբայր, չընդունելով զհաւարան սուտ»:

Այս յայտարարութիւնը ընողը՝ վերի բնագրին մէջ՝ փակագծի մէջ առեր է նաեւ այն վերջին «որպէս ասացաւ»ը, զոր Պոլսոյ հրատարակիչները միամտօրէն մոռցեր էին ջնջել:

Բայց նոյնքան միամիտ մէկն եղած ըլ-

լալու է այս փարէնդազիզի հեղինակը, որ մէկ երկու տողով կու գայ վճռել թէ ի՛նչքան ըսած է Յովհ· Երզնկացին, եւ ի՛նչքան չէ ըսած· այդ ի՛նչ հեղինակութիւն...: Իսկ փաստե՞րը· իմաստն ինքնին այդպէս կը պահանջէ եղեր, չարաղերսութիւնը ստորին է եղեր, եւն... եւն.... իր միակ մտահոգութիւնը՝ քաւարանի մասին ամէն հետք ջնջել եղած է:

Մենք տեսանք եւ փաստեցինք՝ թէ ինչպէս իմաստն ինքնին կը պահանջէ որ այդ յապաւեալ հատուածը մաս կազմած ըլլայ բնագրին· չարաղերսութիւնն ալ՝ քերականօրէն եւ լեզուականօրէն նոյն ուղղութիւնն ունի, ինչ որ մնացած բնագիրը:

Հետեւաբար, բնագրէ՛ն է որ պիտի քաղենք մեր նախնեաց հաւատքը, եւ ոչ թէ մեր մտայնութեան (այս պարագային՝ 1800ի այդ խեղաթիւրիչին մտայնութեան) պիտի համաձայնեցնենք բնագիրը, կրճատելով կամ չարափոխելով զայն:

ԲՆԱԳՐԻ ԽԵՂԱԹԻՒՐՈՒՄՆԵՐ

Բնագրական խեղաթիւրումներու մասին այլուր առիթ ունեցած ենք խօսելու[23], եւ ցոյց տուած ենք թէ ո՛ւր կատարուած են նման չարափոխութիւններ: Ժամանակին, Հասկ ամսաթերթին մէջ, նախ հանգուցեալ Փառէն Սրբազան, ապա՝ նոյնին հետքերուն վրայէն՝ Նորայր եպիսկ· Ծովական պարսաւած են Մխիթարեան հրատարակութիւնները՝ իրր հռովմէականապրազրութիւններով[24] լի գործեր: Ատենին պատասխանած ենք վաստակի վկայութիւններով եւ ձեռագրական համեմատութիւններով, եւ ցաւօք սրտի ցոյց տուած ենք որ բնագրական այդպիսի խեղաթիւրումները պէտք է փնտռել միշտ Վենետիկէն դուրս կատարուած հրատարակութիւններուն մէջ, Սանկտպետերբուրգ, Էջմիածին, Երուսաղէմ, Պոլիս: Մատենանիշ ըրած ենք խեղաթիւրուած տեղիքները եւ ջանացած ենք վերակազմել բնագիրները: Այսպէս, խեղաթիւրուած գտած ենք Ս. Ներսէս Շնորհալիի մէկ վկայութիւնը՝ Հռոմի Պապի գերագահութեան մասին (բնագրէն ջնջուած էր Հռոմի Հայրապետին համար ըսուած՝ սուրբ եւ առաջին ամենայն եպիսկոպոսապետաց բացատրութիւնը)· խեղաթիւրուած գտած ենք Յոսրով Անձեւացիի մէկ կարեւոր վկայութիւնը՝ Ս. Հոգւոյն ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ բղխման մասին (բղխումն ի նոցունց էութենէ բացատրութիւնը փոխեր ու տրպեր էին բղխումն ի Հօրէ)[25]: Եւ այդ բոլոր խեղաթիւրումները կատարուած են Պոլիս, Երուսաղէմ, Էջմիածին:

Այժմ մեր կարծիքը՝ այդպիսի չարաչահաստատուկ ի տես Պոլսոյ մէջ կատարուած այս նորայայտ չարափոխութեան:

Տարակոյս չունինք՝ թէ հրատարակիչները իրենք են որ բնագիրները խեղաթիւրած են, որովհետեւ այդ բնագիրները յետոյ Ս. Ղազար եկած են. եւ մենք կարող ենք այժմ ստուգել իրականութիւնը:

1· – Իրենք իսկ հրատարակիչները, Մատթէոսի Աւետարանին ԺԷ· գլուխին 50րդ համարի մեկնութեան ընթացքին, Քրիստոսի կողէն ելած արիւնին եւ ջուրին մասին խօսելու պահուն՝ բնագրական մէկ քանի տող գտած են թերի, անաւարտ, կախման կէտերով ընդմիջուած· իրենք իսկ կը յայտարարեն ատիկա, ծանօթութեան մը մէջ, էջ 601, եւ բնագրին այդ տողերը դուրս կը ձգեն: Հիմա բաղդատելով Ս. Ղազարու ձեռագրատան օրինակներուն հետ, կը գտնենք որ Պոլսէն գնուած երեք օրինակներուն մէջ ալ (Ա. Բ. Գ.) այդ հատուածը՝ այդ ձեւով թերի եւ անաւարտ է, կախման կէտերով ընդմիջուած, կամ կարգ մը բառերու տեղը

23· Բազմավէպ, ձԺԱ, (1953), թ· 11–12, էջ 238–243:

24· Հասկ, ԺԸ· (1949), թ· 4, էջ 111: Անդ, իբ· (1953) թ· 3, էջ 81:

25· Բազմավէպ, ձԺԱ, (1953), թ· 11–12, էջ 238–243:

© National Library of Armenia

պարապ թողուած. ուրեմն, պիտի ըսէք, հրատարակիչները եղած են չատ առարկայական. բայց, նկատելու էք որ այդ մխեւնոյն Ա. Բ. Գ. օրինակներուն մէջ ամբողջական էր անդենական կրակի եւ տանջանքներուն վերաբերող հատուածը, զոր իրենք կարտեր ու յապաւեր են. ուրեմն այս ցոյց կու տայ՝ որ եղած են չատ կողմնակալ եւ նախապաշարեալ:

Աւելին կայ. այդ Քրիստոսի կողէն ելած արիւնին եւ ջուրին հատուածին մասին դրուած ծանօթութեան մէջ, վարպետօրէն կ'ըսեն. «Ցերից գաղափարաց երկուքն ունէին եւ զայս ինչ» եւ կը դնեն վերոյիշեալ Թերի հատուածը, այս ձեւով.

«Ապա ուրեմն..... խորհուրդ պատրագին կատարեն..... զորս Պօղոս հրամայէ յուտել գիացն եւ յրմպել զրաժակն, եւ..... զվկայութիւնն Յօհաննու զնշմարիտն՝ զոր ետես թէ ել արիւն և ջուր»:

Եւ ապա կ'աւելցնեն. «Բայց այս բան վասն պակասեալ գոլոյ մէջ ընդ մէջ, եւ կցկտուր, եւ արտաքոյ հեղինակի չարադրութեան, ի բաց թողաք»:

Ուրեմն, տպագրութեան համար զոր ծածուած երեք օրինակներէն երկուքը ուներին այդ Թերակատար հատուածը. այդ երկուքը յետոյ Ս. Ղազար անցան. իսկ երրո՞րդը. իսկապէս չունէ՞ր այդ Թերակատար հատուածը. այս մասին խօսք չկայ. վարպետօրէն կ'ուզեն ծածկել ամէն տարակոյս. եւ ծանօթութիւն մըն ալ կ'աւելցնեն իբրեւ «արտաքոյ հեղինակի շարադրութեան», արդարացնելու համար իրենց գործը: Այս վերջին ծանօթութիւնը մեղի կը յիշեցնէ ուրիշ ծանօթութիւն մը որ գրուած էր Ս. Ղազարու Բ. օրինակին մէջ, ուր նոյնպէս խօսք կար չարադրութեան տարբերութեան մասին. «Հեռի յիւր բաղցրախորհ շարադրութենէ», զոր տեսանք քիչ առաջ. արդեօք նոյն անձը չէ՞ այս երկու ծանօթութեանց ալ հեղինակը, որ թութակի նման բանաձեւ մը կը կրկնէ, տարհամոզելու համար միամիտ ընթերցողները:

Բայց կայ Ս. Ղազարու ձեռագրատան Դ. օրինակը, որ ամբողջ ու լրիւ ունի այդ հատուածն ալ, թէեւ յետին ձեռքէ մը այդ կտորն ալ խոշոր վակազծի մէջ առնուած է: Այստեղ կու տանք այդ բնագիրն ալ, ընդգծելով բնագրական այն մասերը՝ որ չկան հրատարակութեան մէջ.

«Ապա ուրեմն որ առանց ջրոյ զխորհուրդ պատարագին կատարեն՝ ուրանան զմահն Տեառն, զորս Պօղոս հրամայէ պատմել, ի յուտելն զհացն եւ յըմպելն զրաժակն, եւ աղարտեն զվկայութիւնն Յովհաննու զնշմարիտն, զոր ետես թէ ել արիւն եւ ջուր» (Դ օրինակ, էջ 412):

Առանց մխրճելու այս կտորին մեկնութեան մէջ (որ մեր նիւթէն դուրս է), իկոյն նկատել կուտանք որ այս ամբողջական հատուածը (ամբողջական ըստ իմասին) կը դտնուի Դ օրինակին մէջ, գրուած 1687ին, էջմիածին. այս Դ օրինակին մէջ էր որ բաւարանի մասին յայտնի ակնարկ կար, բաւարան բառը գործածուած էր մեզ հետաքրքրող՝ վասն ննջեցելոց պատարագին վերաբերող հատուածին մէջ, ինչպէս վերեւ ցոյց տուինք:

Ուրեմն ասկէ կը հետեւի թէ մեր Դ օրինակը ձեռագրական անկախ աղբիւրէ կու գայ, առանձին ընտանիք մը կազմելով, որ որոշ ու մեծ կարեւորութիւն ունի այս հարցին մէջ:

Արդեօք Պօղոյ հրատարակիչները ձեռքի տակ չունէի՞ն այս խումբէն ձեռագիր մը. Թէեւ կը տարակուսինք, բայց չունինք դրական փաստեր:

2.—Ս. Ղազարու Դ. օրինակին մէջ հետաքրքրական նորութիւն մըն ալ է Ս. Հոգւոյն բվիման հարցը, որ ցարդ անծանօթ մնացած է մեր բանասէրներուն:

Պօղոյ 1825ի հրատարակութեան (էջ 293–294) եւ Ս. Ղազարու երեք ձեռագիրներուն մէջ (Ա. Բ. Գ.) կը կարդանք (Մտթ. ԺԳ. 4).

«Հոգին ըստ անձինն բղխումն միայն ի Հօրէ է, եւ ոչ յՈրդւոյ». եւ ապա պատճառները թուելով՝ կ'ըսէ.

«Եւ պատճառն՝ զի միայն Հայր առաջի եւ ոչ առաջի. բանզի Հայր ոչ յումեքէ ել, վասն այսորիկ ոչ յումեքէ առաքեալ ասի ի Գիրս:

Իսկ Որդի, զի ի Հօրէ ծնանի եւ տայ Հոգւոյ, վասն այսորիկ առաքի ի Հօրէ եւ առաքէ զՀոգի»:

Ապա կ'անցնի առարկութեան մը.

«Իսկ թէ ոք ասիցէ՝ թէ եւ Հոգի զՈրդի առաքէ, ըստ այնմ՝ Տէր, Տէր առաքեաց զիս եւ Հոգի ընդա, ապա ուրեմն եւ Որդի ի Հոգւոյ է. առ այս ասեմք լուծումն թէ զայս առաքումն Որդւոյ ի Հոգւոյն ըստ մարդկութեան ասէ մարգարէն. իսկ ըստ աստուածութեանն՝ Հոգի որպէս ի Հօրէ, այսպէս եւ յՈրդւոյ առաքումն»:

Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան ժամանակին անդրադարձուցած է թէ այստեղ ձեռագրի պատառում կայ. վասնզի առաջին տողերուն մէջ կ'ըսուի «Հոգին միայն ի Հօրէ եւ ոչ յՈրդւոյ», եւ յետոյ՝ պատճառներու չարքին՝ կը փաստուի թէ «Հոգի որպէս ի Հօրէ, այսպէս և յՈրդւոյ»[26]:

Եւ իրօք կայ այդ պատառումը. երանի՛ողջ ըլլար Հ. Գաբր. Աւետիքեան եւ գար տեսներ մեր ձեռագրատան Դ. օրինակը, որ իր մահէն վերջ մտեր է մեր վանքի հաւաքման մէջ. ահա այդ Դ. օրինակը պիտի գար արդարացնելու Աւետիքեանի նախապաշարումը:

Դ. օրինակը, որ ամբողջական ներկայացուց Քրիստոսի կողէն բղխած արիւնի եւ ջուրի վերաբերող հատուածը, որ լրիւ ներկայացուց քաւարանի վերաբերող հատուածը, ահա կու գայ ուղղել նաեւ միւս օրինակներու այս երրորդ խեղաթիւրումը:

Դ. օրինակը կ'ըսէ (էջ 207).

«Հոգին ոչ միայն ի Հօրէ է, այլ և յՈրդւոյ. եւ պատճառն...» *մնացածը նոյն է վերինին հետ:*

Բայց այս անգամ բնաբանն ու պատճառաբանութիւնը գիրար կ'ամբողջացնեն, ինչ որ ցոյց կու տայ բնագրի հարատեւութեան բոյրը:

Անդրադարձ ծանօթութեան համար աւելցնենք որ այս Դ. օրինակին մէջ ալ, յետին ձեռք մը, տարբեր մելանով, գիծեր է քաշեր այս հատուածին վրայ, չուրջ 15 տող:

Ասով կ'ուզենք վեր հանել Դ. օրինակին արժէքը եւ ինքնուրոյն ընթացքը, որ հետզհետէ բնագրին չատ մօտ ըլլալու առիթ յատկութիւն ունի եւ արժանի է մասնաւոր ուշադրութեան. անով կրնանք ուղղել և սրբագրել ոչ միայն խեղաթիւրուած տպագրութիւնները, այլ նոյնիսկ չարատպագրութիւնները, այլ նոյնիսկ չարաթողուած ձեռագիրները:

Ասով կ'ուզենք նաեւ ցոյց տալ որ Ս. Ղազար՝ ձեռագիրներու գտարանն է. եւ Մխիթարեան Հայրերը ճիշդ չեն խնայեր վերամշակելու եւ պրպտելու ամէն ինչ իր հարազատ ակերուն մէջ:

Դժբախտաբար հնաբոյր գրքերու անկիւններուն եւ խորշերուն մէջ ծածկուած են խեղաթիւրումները, եւ ժամանակի, երկար ժամանակի կարօտ է անոնց լուսաբանութիւնը: Բայց մենք առիթը չենք ուզեր փախցնել՝ վայրկեան մը կանգ առնելու համար այդպիսի փոքրիկ բայց ոչ աննշան հատուածներու առջեւ, ուր՝ «ոչ» մը անգամ՝ եթէ տեղափոխուի եւ երկու բառ եւս քալէ, կը խառնակուի մեր ամբողջ դատաստանութիւնը:

Ի սէր ճշմարտութեան՝ թող ներուի մեզի այս երկար չեղումը: Ու դառնանք՝ պատարագի հարցին:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

1.—Ցովհ. Երզնկացի–Ծործորեցիի վկայութիւնը, իր ամբողջութեան մէջ, անգամ մը եւս կու գայ հաստատել մեր առած մեկնութիւնը՝ ի նպաստ պատրագի վասն ննջեցելոց:

Հեղինակը յայտնապէս կը զանազանէ իրարմէ նուիրատուութիւնները եւ պատարագները, առանձնապէս կը կատարուին «պատարագացն» եւ «ողորմութեանցն» յիշատակութիւնները:

2.—*Բայց ինչ որ աւելի հետաքրքրա-*

26. Բացատրութիւն Շարականաց, տպ. վենետիկ, Ս. Ղազար, 1814, էջ 752 (ձառ յաղագս բղխման Հոգւոյն Սրբոյ, Լա.):

© National Library of Armenia

կան է՝ այդ պատարագներու անմիջական արդիւնքին մասին տրուած բացատրութիւններն են:

Բնագրին մէջ, թէեւ սկզբնաբար կը խօսուի Ս. Հոգւոյն դէմ մեղանչողներու մասին, սակայն հեղինակը յաջորդաբար կ'անցնի խօսելու ընդհանուր մեղաւորներու մասին. գլխաւորաբար այն տեսակ մեղաւորներու՝ որոնք զղջացած կը վախճանին. բայց տակաւին անապաշխար են, այսինքն՝ լրիւ կատարած չեն իրենց ապաշխարանքները, այս երկրիս վրայ. (նկատել կու տանք որ անապաշխար բառը, ուրիշ հեղինակներու քով կրնայ նշանակել նաեւ անզղջ):

Արդ, այս տեսակ մեղաւորները (զղջացեալ, բայց անապաշխար) անդենական կեանքին մէջ ժամանակաւոր պատիժներու կ'ենթարկուին եւ « ոչ սակաւ ինչ տանջին հրով (ի բաւարանն)»:

Այսպէսով ոչ միայն քաւարանի մասին, այլ նաեւ քաւարանի կրակին մասին յայտնի վկայութիւն մը ունինք ԺԴ. դարու սկիզբներէն. ինչ որ չէ կարելի ուրանալ՝ եթէ նոյնիսկ բաւարան բառը նկատի չառնենք բնագրի մաս չկազմէ:

3. – Ս. Պատարագին ազդեցութեամբ՝ ահա այդ մեղաւորները «զերծանին ի հրոյն», կ'ազատին անդենական ժամանակաւոր հրապատիժէն ու կը մտնեն արքայութիւն. եւ այս «նախ բան զհամօրէն դատաստանն եւ զկատարած աշխարհի»:

Ակռկ աւելի յայտնաբերբառ դաւանութիւն՝ քաւարանի մասին՝ չէ կարելի գտնել. դաւանութիւնը մը, որ չատ հաշտ կ'երթայ երկու դար առաջ՝ Շնորհալիի կողմէ տրուած բացատրութեան հետ, որուն համաձայն՝ «նախ բան զյարութեանն օր ազդումն ուրախութեան լինի ընդ ելոյն հոգւոյ, յորժամ կենդանիքս վասն նոցա պատարագս կամ աղօթս կամ ողորմութիւնս մատուցանեն առաջի Աստուծոյ»[27]:

Ահա թէ ինչպէս ուղիղ գծով կը չարունակուի դաւանաբանութիւնը մեր Հայրերուն, եւ թէ ինչպէս միեւնոյն ճշմարտութիւնը հետզհետէ աւելի կը լուսաբանուի եւ կը մանրամասնուի՝ աստուածաբանական յայտնի խորացումներով:

Դժբախտաբար կարդ մը արդի հեղինակներ, ինչպէս երբեմն Փառէն Եպսկ. Մելքոնեան եւ անոր համախոհները, երբեք չեն նկատեր եւ ուսումնասիրեր հարցերը՝ իրենց յաջորդական ամբողջութեան մէջ, կամ ամբողջական յաջորդութեան մէջ:

Մենք կը կարծենք թէ Ծործորեցին, որ Շնորհալիին կէս թողած Մատթէի Մեկնութիւնը ամբողջացնելու ձեռնարկեր է, Շնորհալիին հոգին ալ առեր է եւ առարկայապէս անոր հետքերէն քալեր է:

4. – Ծործորեցիի համաձայն՝ մեղքը չէ որ կը ներուի հանդերձեալ աշխարհին մէջ, այլ պատիժներն են որ կը մեղմանան կը համառօտուին՝ սուրբ պատարագներու արդիւնքով. «որ խոստովանին եւ ապաշխարեն՝ աստ առնուն թողութիւն. և որ խոստովանին միայն եւ մեռանին ապաշխար՝ (անդ ի բաւարանն մաքրին), եւ ի ձեռն աղօթից եւ պատարագաց՝ որ կատարի յեկեղեցի՝ առնուն թողութիւն»:

Ուրեմն, առաջիններէն կատարեալ նեղում եւ քաւութիւն կ'առնեն այս երկրիս վրայ՝ խոստովանելով եւ ապաշխարելով. Լամբրոնացին պիտի ըսէր՝ «տիրապէս քաւութիւն»[28]: Իսկ երկրորդները՝ կ'անցնին ժամանակաւոր կրակէն՝ ամբողջապէս հատուցանելու համար. եւ կը մտնեն՝ ըստ Լամբրոնացիի՝ «ի լոյս, ի դասս կեցդանեացս, ի գոգն Աբրահամու»... ուր չկայ այլեւս տրտմութիւն, ցաւ եւ հեծութիւն, ազատելով «ի խաւարային իշխանութենէն եւ ի տրտմութեան վայրէն»[29]:

27. Ընդհանրական թուղթ Ս. Ներսիսի Շնորհալւոյ, *ապ. երուսաղէմ*, 1871, էջ 263:
28. Ս. Ներսիսի Լամբրոնացւոյ... մեկնութիւն խորհրդոյ Պատարագին, *ապ. վենետիկ*, Ս. Ղազար, 1847, էջ 175–176:
29. *Անդ*:

Ահա թէ ինչպէս հոս ալ՝ Ծործորեցի կու գայ լրացնել ու խորացնել Լամբրոնացիի աւանդածը, եւ ի մի ձուլել Շնորհալիի դաւանութեան հետ:

5. – Նկատել կու տանք, հուսկ, թէ ինչպէս լաւ չարադրուած է Ծործորեցիի քով, եւ յայտուն հակադրութեամբ ներկայացուած է մէկ կողմէն՝ անդենական կրակը, քաւարանի պատիժը, եւ միւս կողմէն՝ աստեղական աղօթքները, եկեղեցւոյ պատարագները:

6. – Այսպէս, կրնանք ըսել թէ Ծործորեցիով մեր մէջ իր գագաթին հասած է անդենական կեանքի մասին գետելիքները. բաւարանի խնդիրը (որ այնքան սերտ կապ ունի ննջեցեալներու ի նպաստ մատուցուած պատարագներուն հետ) յայտնի կերպով բացատրուած է:

Հաւանական է նաեւ, առաւելութիւն տալով Ս. Ղազարու ձեռագրատան Դ. օրինակին, որ Ծործորեցի գործածած ըլլայ նաեւ բաւարան բառը: Պիտի տեսնենք երկարօրէն, մեր ուսումնասիրութեան յաջորդ էջերով, թէ ինչպէս Սիսի 1342ի ժողովին մէջ, մեր Հայրերը պատասխանելով այն 117 մոլորութիւններուն – զորս Հռոմի Աթոռին ներկայացուցած էին ոմանք, ամբաստանելով Հայերը իբրեւ մոլորեալներ – միարան կը պատասխանեն՝ որ «թէեւ ԲԱՒԱՐԱՆ բառը (լատիներէն Purgatorium) նորամուտ է մեր մէջ, բայց միշտ դաւանած ենք այս անունին համապատասխան վարդապետութիւնը[30]:

Ուրեմն, եթէ 1342ին նորամուտ էր մեր մէջ բաւարան բառը, չատ հաւանական է որ Ծործորեցին ըլլայ այդ բառին հնարողը, 1316ին, իր Մատթէի Մեկնութեան մէջ:

7. – Փոքրիկ բաղդատութիւն մըն ալ Արեւմուտքի հետ: Քաւարանի խնդիրը յայտնապէս ներկայացուած է, իբր առանձին անդամ, տիեզերական ԺԴ. ժողովին մէջ (Լիոնի Բ. 1274ին), Յոյներու հետ միութենական առաջին փորձին. միեւնոյն բանաձեւը ներկայացուած էր Միքայէլ Պալէոլոգ կայսեր, 1267ին. հոն կը կարդանք թէ «այն ննջեցեալները որ զղջացեալ սրտով կը մեկնին այս աշխարհէս, առանց լրիւ ապաշխարելու, անոնց հոգիները մաքրական պատիժներով (poenis purgatoriis seu catharteriis) կը սրբուին՝ յետ մահու. եւ այսպիսի պատիժները թեթեւցնելու համար մեծապէս կ'օժանդակեն ողջ հաւատացեալներու աղօթքները, սուրբ պատարագները, պաղատանքները ու ևուիրատուութիւնները եւ բարեպաշտական ուրիշ գործերը, որոնք հաւատացեալներու կողմէ՝ ուրիշ հաւատացեալներու համար կը մատուցուին, ըստ եկեղեցւոյ աւանդութեան»[31]:

Արեւմուտքի մէջ տեղի ունեցած այսպիսի սահմանումներէ եւ բանաձեւումներէ հապա ի՞նչ կը մնայ Արեւելքի համար: Ինչպէս տեսանք, Ծործորեցի տեղա՞կ էր Արեւմուտքի այս իրազարձութիւններուն, եւ քաւարանի մասին եղած այդ դաւանական վերջին բանաձեւումները թափանցա՞ծ էին նաեւ Հայաստան: Դժուարին է որոշել պատասխանել. սակայն, անհատական չէ թուիր որ Ծործորեցի, իր Մատթէի Մեկնութեան թուականէն, 1316էն առաջ, արդէն իսկ յարաբերութիւններ մշակած ըլլայ Արեւմուտքի եկեղեցականներու հետ: Ձիշտ է որ Միաբանող Եղբայրներու թափանցումը աւելի ուշ՝ 1318ին կը սկսի Արեւելեան Հայաստանի մէջ. եւ պիտենք՝ թէ Ծործորեցի

VI, deuxième partie, pg. 846-868, 854, 855, 863.

30. **Mansi J. D.,** Sacrorum Conciliorum... collectio, Venetiis, 1782, vol. XXV, col. 1186 sq... 1202. Cfr. **Hefele – Leclercq,** Histoire des Conciles, Paris, 1915, tome VI, deuxième, pg. 846-868, 854, 855, 863.

31. **Mansi,** Ibid. vol. XXIV, col. 71. Cfr. **Denzinger–Bannwart,** Enchiridion symbolorum, n° 464.

© National Library of Armenia

ըեցի այդ թուականէն վերջ է որ անոնց յարած է, լատին լեզուն ալ սորված ու թարգմանութիւններ կատարած, ինչպէս ըսինք նախապէս: Սակայն, ըստ Հ. Ալիշանի ցուցմունքներուն, ԺԴ. դարէն, այսինքն՝ 1300էն առաջ Հայաստան մըտած են եւ վանքեր ալ հաստատած են Փրանկիսկեան լատին կրօնաւորները «յորոց եւ ոմանք նահատակեցան յԵրզնկա, յամին 1314»[32]: Հ. Ալիշան բազմաթիւ հետքեր կը գտնէ այդպիսի թափանցումներու (վանքեր, անուններ) եւ կ'եզրակացնէ՝ թէ «յառաջ քան զմիաբանողսն՝ ոչ միայն մուտ գտեալ էր լատին կրօնաւորաց ի Հայս, այլ եւ Հայոց ոմանց ի կրօնս նոցին, եւ յիւրեանց երկրի եւ ի նոցայն»[33]:

Հաւանաբար, այդպիսի կրօնաւորներու մուտքով՝ Արեւմուտքի աստուածաբանական վերջին սահմանումներն ու վճիռներն ալ կրցան թափանցել Հայաստան ու մինչեւ անդամ Երզնկա: Զարմանալի երեւոյթ մը չէ, հետեւաբար, դաւանական բանաձեւումներու յար եւ նման զուգորդութիւնը՝ որ կը գտնենք ընդ մէջ Լիոնի Բ. ժողովին եւ Ծործորեցիի Մատթէի Մեկնութեան՝ քաւարանի խնդրին չուրջ:

Սակայն կայ նկատելիք կարեւոր կէտ մը Ծործորեցիի այս հատուածին մէջ. ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս Ծործորեցի որդեգրած է դաւանական այս կէտը եւ բացայայտօրէն խօսած է քաւարանի կրակի մասին: Մենք կը կարծենք, թէ որովհետեւ ոչինչ գտած է հոն՝ որ հակառակ ըլլայ Հայ Եկեղեցւոյ աւանդութեան, եւ նկատած է զայն իբր քրիստոնէական հիմնական ու կարեւոր ճշմարտութիւն: Գրութեան իր եղանակն ինքնին պերճ է հակաճառական գոյնէ ու նկարագրէ. ինչ որ կը մատնանշէ թէ տակաւին չէր սկսած վէճերու տաք շրջանը:

Այս տեսակէտով, Ծործորեցի սահմանապլուխ մը կը կազմէ մեր դաւանական պատմութեան մէջ. սահմանապլուխի քար մը, ուր քրիստոնէական դաւանանքը կը բիւրեղանայ պարզ, վճիտ, լուսաբանեալ ու պատճառաբանեալ. Արեւելք եւ Արեւմուտք համերաշխօրէն ու ինքնաբերաբար կը ձուլուին իր մէջ:

Մեր այս ուսումնասիրութեան ներածականին մէջ կ'անդրադարձնէինք թէ որքան սերտօրէն կապուած է ննջեցեալներու ի նպաստ պատարագ մատուցանելու հարցը՝ քաւարանի հարցին հետ. լոկ ենթադրութիւն մը չէր այդ, այլ հարց մը՝ որ դարերու ընթացքին հասունցաւ, լուսաբանուեցաւ, եւ ահա Ծործորեցիով հասաւ իր ամբողջական պայծառութեան: Ուայլեւս հարկ չկայ որ մենք աստուածաբանական պատճառաբանութիւններու մէջ խորանանք, ննջեցեալներու ի նպաստ մատուցուած սուրբ պատարագներու իրականութենէն՝ եղրակացնելու թէ մեր նախնիք իսկապէս ունէին նաեւ քաւարանի գաղափարը, իբր անդենական ժամանակաւոր պատիժներու տեղ մը. այս վերլուծումն ինքնին կատարուած է մեր նախնեաց քով ու Ծործորեցի յատոր դերադոյն վկան է:

Այս հարցին չուրջ, սակայն, չենք կրող աւելի երկարել, չշեղելու համար մեր բուն նիւթէն:

(Շարունակելի)

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

32. Սիսական, տպ. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1893, էջ 383:
33. Անդ:

ԷՋԵՐ ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

ԱՇՈՒՂ ԱՌԱՔԵԼ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

(Շար. տե՛ս «Բազմավէպ» 1960, թ. 3–4, էջ 72)

5. – Տեղագրական–ազգագրական: Հայ աշուղական արուեստի ուշագրաւ էջերից մէկն է երգիչ Առաքելի յօրինած «Ընդհանուր ղափան» խորագրով բանաստեղծութիւնը: Դա Սիւնեաց գաւառի Ղափանի շրջանի գիւղերի դովքն է: Այնտեղ աշուղը պատկերել է Ղափանի բնութեան գեղեցիկ տեսարանները՝ իրենց գոյնզգոյն բուրաստ վարդերով, իրենց քաղցրահամ պտուղներով, գեղեցիկ կանաչազարդ սարերով, զուլալ առնորակ ջրերով եւ ջրաղացներով: Բայց ոտանաւորի բովանդակութիւնն աւելի արժեքաւորում են Ղափանի նշանաւոր գիւղերի նկարագրական երանգաւորումները: Աշուղը նկարել է լեռնաբաքանչիւր գիւղի յատկանշական գեղեցիկ երեւոյթները: Այդ տեսակէտից էլ ոտանաւորն ունի տեղագրական–ազգագրական մնայուն արժէք: Բայց աւելի ցայտուն գաղափար տալու համար այստեղ արձանագրենք աշուղի նկարագրած գիւղերի անունները միայն, որոնք իրենց համբաւութեամբ ցայտուն ներկայացնում են հետեւեալ պատկերը – Խուստուփ, Գաւարդ Բեխու, Բարաւաթ, Վնըքան, Ղաւորլ, Գիւղգիմա, Շէնան, Ղրղու, Շիկահող, Սրաչէն, Փակեարէ, Կիմանց, Ըշկէտ, Մազրա, Քաջարան, Բերտիկեանց, Փոխրուտ, Սմբաթ Բէկ, Խլաթաղա, Տորթնու, Ներքին–Խօտանա, Վերին–Խօտանա, Էրեցաթումբ, Շրէնա, Նորաշէն, Սեւաքար, Ձափնի, Էրեցվանք, Խըտրանց Տանձթափա, Եղավարդ, Վիժանես, Մողէս, Ձէյրի, Շահրուլաղ, Էրկենանց: Այս գիւղերից չատերը զարդարել են նոր անուններով, իսկ հին անունները, մեծ մասամբ, զարձել են պատմութեան սեփականութիւնը: Հնագոյն գիւղերի անունները հարազատութեամբ պահպանելու համար աշուղի յօրինած ոտանաւորը մի թանկագին եւ կարեւոր փաստաթուղթ է եւ իր հիմնական գծերով տեղագրական խոշոր արժէք է ներկայացնում:

Աշուղի երգերի մէջ արժէքաւոր եւ ուշագրաւ մի էջ է նաեւ «Գովասանքը», որ իր բովանդակութեամբ կենցաղային բնոյթ ունի: Դա Ագուլիսում հայրապետ Յօվհաննէսեանի հարսանեկան հանդէսի նկարագրութիւնն է, ուր ցոլանում է մի հարուստ աշխարհ: Աշուղը վառ եւ հարազատ գոյներով նկարել է մեզանից 70 տարի առաջ, 1889 թուին, Մուղդուսի Հայրի առաջ, 1889 թուին, Մուղդուսի Հայրի տանը տեղի ունեցող հայկական բապեսի տանը տեղի ունեցող հայկական բապեսի հարսանիքի պատկերը: Ճոխ եւ հարուստ հարսանիքի պատկերը: Վեց հարիւր հոգի վաթսուն արշին երկար վրանի տակ նստած, ուրախանում են եւ զբաղճանում: Ամէն կողմ, չորս անկիւնում, լուսաւորել են հինգ հարիւր «վառնարները»: Աշուղը գծել է նաեւ հարսնեւորների պատկերը. նրանք հոգեկան բարձրի տրամադրութեան ներքոյ, խմում են Շանձորի, Թաւրիզի, Թիֆլիսի ու Կալեթի անոյշ գինիները. մի այլ տեղ «պուճուրուստայ» Աւագիմը վառում է թղթի մէջում չինած տեսակ–տեսակ բաները, որոնք «եօթն անգամ» ձայն են հանում. մի ուրիշ տեղ քառասուն սիրուն հայ աղջիկներ երգում են Հայաստանի ազնիւ երգը:

Բայց ահա մի այլ գեղեցիկ պատկեր,